

نشریه ادب و زبان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

دوره جدید، شماره ۲۹ (پیاپی ۲۶) بهار ۹۰

گنجینه‌ای باز یافته (معرفی نسخه‌ای نفیس و فراموش شده

از دیوان ازرقی هروی) * (علمی - پژوهشی)

دکتر احمدرضا یلمه‌ها

دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان

چکیده

حکیم ازرقی هروی از شاعران بنام اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری است. دیوان این شاعر بر اساس چند نسخه متأخر، توسط سعید نفیسی تصحیح گردیده و در مرداد ۱۳۳۶ هجری از سوی کتابفروشی زوآر به چاپ رسیده است. در همان سال، علی عبدالرسولی، دیوانی از این شاعر را بدون اشاره به نسخه یا نسخ در دسترس، در ۱۳۱ صفحه متن و نه صفحه مقدمه، از سوی انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسانده است. در فهرست نسخه‌های خطی منزوی در معرفی نسخه‌های دیوان این شاعر، بیش از چهل نسخه معرفی شده که اکثر آنها مربوط به قرون متأخر (پس از قرن سیزدهم) و قدیم‌ترین آنها، یکی نسخه دانشگاه کمبریج، مورخ ۶۰۴ هجری (مشمول بر ۴۲۵ بیت از دیوان ازرقی) و دیگری نسخه مجلس، مکتوب به سال ۹۹۶ هجری است. از آنجا که جلال‌الدین همایی نسخه مورخ سال ۶۰۴ را بر اساس دلایل و قراینی، معقول و مزور می‌داند، مطابق با نسخه‌های معرفی شده در فهرست نسخ خطی، قدیم‌ترین نسخه، نسخه مجلس مکتوب به سال ۹۹۶ هجری است. نگارنده این سطور، در این مقاله بر آن است تا نسخه‌ای نفیس و فراموش شده از دیوان این شاعر را که مکتوب به سال ۶۹۹ هجری است و در کتابخانه چستربیتی دوبلین نگهداری می‌شود و در فهرست نسخ خطی منزوی (ذیل دیوان ازرقی هروی) از آن یاد نشده است، معرفی کند.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۸۹/۱۲/۱۶

* تاریخ ارسال مقاله: ۸۸/۳/۴

آدرس ایمیل نویسنده: Avalameha@yahoo.com

کلید واژه ها: دیوان، نسخه‌های خطی، کتابخانه چستربیتی، تحریف و تصحیح.

مقدمه

شرف الزمان، ابوالمحاسن، ازرقی هروی که در اکثر تذکره‌ها و کتب تراجم احوال، نام او را ابوبکر زین‌الدین بن اسماعیل نوشته‌اند، از شاعران بزرگ اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری است. پدر او، اسماعیل وراق، همان کسی است که به گفته نظامی عروضی در **چهارمقاله**، ابوالقاسم فردوسی در فرار از غزنین به طوس، در هری به دکان او فرود آمد و شش ماه در خانه او پنهان بود تا طالبان محمود به طوس رسیدند و بازگشتند. قصاید حکیم ازرقی در رزانت و صلابت کم نظیر است و بدون تردید، وی از استادان بزرگ و مسلم در زمینه ایراد تشبیهات رقیق و بدیع و مضامین و تصاویر خیال‌انگیز است. در کتاب **صورخیال در شعر فارسی** می‌خوانیم: «در شعر ازرقی، برابر بسیاری از عناصر طبیعت یا اشیاء دیگر، تصویرهایی ساخته شده که هیچگاه در خارج وجود ندارد و این کوشش او برای به وجود آوردن تصویرهایی که یک سوی آن امری است خیالی، در روزگار او نوعی تجدد در کار تصویرهای شعری بوده است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۶۵۰)

دیوان این شاعربه تصحیح سعید نفیسی در مرداد ماه ۱۳۳۶ از سوی کتابفروشی زوآر در تهران به چاپ رسیده است. نفیسی در دیباچه دیوان می‌نویسد: «با این همه، مجموعه اشعار وی ندانم به چه سبب تا کنون چاپ نشده بود؛ شاید بدان جهت که وی سبکی خاص و تعبیرات مخصوص به خود دارد که پی بردن به آنها تا اندازه‌ای دشوار است و شعر او را مشکل‌تر از دیگر شاعران این دوره کرده است. روش او در شعر، از یک سو به روش عنصری و از سوی دیگر به روش ابوالفرج رونی نزدیک است که گاهی تعبیرات و مضامین دور از ذهن دارند که پی بردن به آنها، انس و معلومات خاصی لازم دارد.» (نفیسی، دیباچه: ۳).

دیوان مذکور مشتمل بر ۶۷ قصیده و نه قطعه و ۱۰۸ رباعی، مجموعاً در ۲۶۷۴ بیت با مقدمه‌ای شانزده صفحه‌ای درباره اوضاع، احوال، زندگی شاعر و ممدوحان وی و معرفی نسخ در دسترس مصحح است. این دیوان در ۱۱۳ صفحه (و شانزده صفحه مقدمه) بدون

ذکر نسخه بدل ، بر اساس پنج تذکره و شش نسخه خطی که اکثر این نسخ (به غیر از نسخه ای از دیوان انوری مربوط به قرن نهم که در حاشیه آن از دیوان ازرقی نیز اشعاری آمده) متعلق به قرن یازدهم به بعد است. (دو نسخه مکتوب به قرن یازدهم و دو نسخه هم متعلق به قرن سیزدهم هجری) مصحح در پایان مقدمه نوشته است : « سراسر این کتاب در غیاب من در تهران چاپ شده است و در طبع و نشر آن دوست دانشمند بسیار مهربان و بسیار با ذوق من ، آقای محمد دبیر سیاقی ، توجهی خاص کرده است » (همان : ۱۶) .

گفتنی است دیوان این شاعر در همان سال (۱۳۳۶) به خط علی عبدالرسولی ، استاد فقید دانشگاه تهران ، از سوی انتشارات دانشگاه به چاپ رسیده است . این تصحیح بدون هیچ اشاره ای به نسخه یا نسخ در دسترس مصحح ، همراه با مقدمه ای در نه صفحه و متن دیوان در ۱۳۱ صفحه ، مشتمل بر ۵۶ قصیده و هفت قطعه و چند رباعی به چاپ رسیده و تصحیحاتی در هاشم این نسخه خطی (بدون ذکر مأخذ و نسخه و یا نسخی که دسترس مصحح بوده) نگاشته شده است . اشعار دارای عنوان ، نام ممدوح و موضوع قصاید است و معنی برخی از واژگان مشکل نیز در کنار ابیات ذکر گردیده که مصحح در معنی آنها از کتب لغتی چون **فرهنگ جهانگیری** ، **فرهنگ ناصری** و **منتهی الارب** بهره برده است . کاتب این نسخه خطی در مقدمه دیوان چنین می نویسد : « اشعار ازرقی متأسفانه مانند اشعار سایر اساتید ، از میان رفته و چندان در دست نیست و آنچه هست ، مغلوط و مغشوش است و این بنده نگارنده ، مدتی در جمع آن رنج بردم و با همه فقدان اسباب و وسایل ، به قدر توانایی خود با چندین نسخه مقابله و تصحیح کردم و فعلاً بیش از آنچه ملاحظه می شود ، به دست نیاوردم » . (مقدمه : ط) .

اگر به فهرست نسخه های خطی فارسی ، تألیف احمد منزوی رجوع کنیم ، بیش از چهل نسخه خطی از دیوان ازرقی هروی را می بینیم که قدیم ترین آنها (به ترتیب تاریخ کتابت) عبارت است از : الف - نسخه دانشگاه کمبریج با تاریخ رجب ۶۰۴ ؛ ب - نسخه مجلس نستعلیق هدایت الله قمی ، کتابت ۹۹۶ هجری* ؛ ج - نسخه موزه بریتانیا نوشته زکی همدانی با تاریخ ۱۰۰۲ هجری قمری ، مجموعاً در ۴۱ صفحه ؛ د - نسخه کتابخانه مجلس ، با خط نستعلیق غلامحسین جولاق ، مورخ ۱۰۰۳ هجری ، مشتمل بر ۵۶ قصیده و

سه قطعه و چند رباعی، مجموعاً در ۷۳ صفحه، مشتمل بر حدود ۲۳۰۰ بیت از دیوان این شاعر؛ هـ- نسخه کتابخانه حکیم اوغلو علی پاشا، بدون تاریخ کتابت (مقدم بر قرن یازدهم با مهر وقف آستانه متبر که صفویه در ۱۰۹۷ هجری)*.

دیگر نسخه‌های معرفی شده در فهرست نسخ خطی منزوی، پس از تاریخ ۱۰۰۳ و بیشتر آنها مکتوب به قرن سیزدهم و چهاردهم هجری است.

معرفی نسخهٔ معمول مورخ ۶۰۴ هجری

این نسخه خطی که نویسنده خود در پایان می‌نویسد: «برسبیل ارتجال و در حال استعجال در سنه اربع و ستمائه اتفاق تحریر افتاد»، توسط کاتبی به نام غیاث الدین محمد بن یوسف بن علی در ۱۱۸ برگ نوشته شده و دارای گزیده‌ای از اشعار سنایی، (ص ۱-۱۷)، سوزنی (۱۹-۴۸)، رباعیات خیام (۴۹-۹۱) و اشعار ازرقی هروی (۹۳-۱۱۷) است. همایی درباره این نسخه چنین می‌نویسد: «این نسخه علی‌التحقیق معمول و مزور است و دلایل جعل و تزویر از وجنات هر دو نسخه کاملاً مشخص است؛ هم از حیث املا و رسم الخط کلمات و هم از جهت شیوه و اسلوب خط و کتابت معمول قرن هفتم هجری و هم از نظر رباعیات، مغشوش مغلوط و اشتغال آن بر لغات و تعبیرات مستحدث و ساختگی که مربوط به زمان خیام و ازرقی، یعنی قرن ۵ و ۶ هجری نیست و هم از حیث آوردن رباعیات غیر اصیل، مخصوصاً از گویندگانی که ظهور آنها بعد از تاریخ تحریر آن نسخه است؛ نظیر شیخ عراقی که ولادتش ۶۱۴، یعنی ده سال بعد از تاریخ تحریر نسخه ۶۰۴ واقع شده و در ۶۸۸ وفات یافته است. برای تشخیص ساختگی بودن و عدم اعتبار آن نسخه، کافی است که کسی اهل خبرت و آشنا با سبک فارسی قرن ۶-۷ هجری باشد و عبارت نثر آخر نسخه را به دقت بخواند و شیوه انشا و جمله‌بندی و کلمات آن را با نوشته‌های مسلم آن عصر مقایسه کند اگرچه سازنده آن با تردستی خواسته است رسم الخط قدیم را مراعات کرده باشد». (همایی، ۱۳۷۲: مقدمهٔ طریخانه رشیدی ص ۱۲).

گفتنی است این نسخه ناقص به خط نسخ، دارای ۸ قصیده (۳ قصیده کامل و ۵ قصیده ناقص) و یک قطعه و یک رباعی است (که ظاهراً از شهید بلخی است و اشتهاً به

این نسخه راه یافته (و مجموعاً ۴۲۵ بیت از ایات ازرقی را در بر دارد و عکسی از نسخه مزبور در اختیار نگارنده این سطور است .

التحیلات

۹۳

زیر تفسه فرو بوشد آتش بر بل	نور قبه زیر آینه تمثال
سنگ لوله اندازند بچکار و فل	فروغ جبر سه هری می خشد
جواب صبح زند سیم در مساجد	در درج الله شود لعل در دهان
جو جرم بود بر آسمان شیدا شکر	بویخت بگل مشکبوی پروین
زکله سدیخ نذر دهم سرو خال	زخود بر نکر دهم سرو خال
همه آتش فشانند توئی از روی بل	طیور طره بریدن فوه خود شید
سرویی آهوه دشنه جراتین خال	ز نور تاب خورشید لعل نام شود
بشود نرم شود بر مسام مگول	جو لرم شود آب انقوی اش طبع
رخم شاه کشد بر زمانه استعما	مکاروی بسعوم کشند هر عست
سوزد شکر بار لعل هم جز حاصل	گزیند شمر دول با شاه ذوق کول
خدا یگان عم آسمان جود جلال	طفا نشه بر همه خواند سر کردن
جو مورد زنده طافه جوید مل	ز کج او بوی زار ببرد که او
همه گزاده شود جنت های آریلال	ز جود دست اندر نیکی خاتم او
بذین بر خور و انیس شکر هله	هلال شکر نعل سندان کبرو
بیکاره قول معارف بروز خد و جلال	ستاره لفظ سخن اندر آسمان بر
ستاره از سر طافه فلک ز بار و دل	فرد گزیند بیرون کز آتش محبت

ایضا

صفحه نخستین از نسخه مجعول و مزور دانشگاه کمبریج مکتوب به سال ۶۰۴ هجری

۱۱۷
 جودوی گندم و در علم از جمله
 نکر و هر و ساند بصداد و حاد
 بز و سون و سون و سون و سون
 بدو لایه ساند و ساند
 یکی با زخمی و ساند
 جودش سون و سون و سون

جراخ در صید کتک و عد و دانه و درم از متجدد شده است
 بتقدیم رسیدن تا یک بزرگ استوار استوار استوار استوار
 ختم کتکیم از طریقان فانی با خنک و عبارات یاد و معلوم با اسرار
 در نظایر معدود در این استوار استوار استوار استوار
 اتفاق سحر و افتاد از در ساند و ساند و ساند و ساند
 و مستند به حصول تمام بود از این دارا از انوار الطیف

در شهرت سده اربع و ستمانه الله المذنب
 عیادت الیبری بر یوسف علی الله عنه
 محمد و الی الطاهر المتصون

۹۰۲

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

۴۴۴۴۴

Ar

معرفی نفیس ترین نسخه خطی موجود از دیوان ازرقی

آنچه نگارنده در این مقاله می‌کوشد به تفسیر و تبیین آن پردازد، نسخه نفیس کتابخانه چستریتی دوبلین (ایرلند) مکتوب به سال ۶۹۹ هجری است که در فهرست نسخه‌های خطی، ذیل دیوان ازرقی هروی، ذکر نشده است و از آنجا که سه برگ از آخر دیوان ازرقی از این مجموعه حذف شده، باعث خلط و مزج اشعار این شاعر با دیوان شمس‌الدین طبری - که هشت برگ در آغاز افتادگی دارد - گردیده است و همین امر باعث شده که مجتبی مینوی، پس از تهیه فیلمی از این نسخه، در یادداشتی که درباره این نسخه نوشته است، ازرقی را با لقب **شمس‌الدین** - که در هیچ تذکره و تراجم احوالی بیان نگردیده - معرفی کرده است و در پی آن، در فهرست نسخه‌های خطی از شاعری به نام شمس‌الدین ازرقی یاد شده، بدون اشاره و یا توجه به اینکه این شاعر، همان ازرقی هروی است و در تصحیح دیوان این شاعر، از این نسخه بسیار ارزشمند که اقدم و اصح نسخه موجود است، غفلت شده است.

نسخه مذکور، مجموعه‌ای است از دواوین ده شاعر فارسی سرای قرن پنج تا هفتم هجری با تاریخ کتابت ۶۹۹ هـ. ق / ۱۳۰۰ م که مجموعاً ۴۰۱ برگ با صفحات چهارستونی و ۳۱ سطری دارد و به خط نسخ ریز و خوش و بسیار دقیق و صحیح کتابت شده است و به لحاظ نوشته شدن در اواخر قرن هفتم هجری، اصالت و قدمت درخور توجه و تردید ناپذیری دارد و از این جهت، نگارنده بر آن است که به معرفی کامل این نسخه در این مقاله پردازد.

این مجموعه به قطع ۲۳/۸ × ۳۴/۵ سانتی متر و به وسیله دو کاتب نوشته شده است:

- ۱- ابونصر محمد بن احمد بن برحق بن نعمان الیمنی که اوراق ۲ تا ۱۶۰ و ۲۸۶ تا ۳۰۵ و ۳۱۴ تا ۳۵۰ به خط اوست؛ ۲- محمد شاه بن علی بن محمود بن شاد بخت اصفهانی، ساکن محلات کران که اوراق ۱۶۰ تا ۲۸۵ و ۳۰۶ تا ۳۱۳ و ۳۵۱ تا ۴۰۱ را نوشته است.
- تاریخ تحریر این مجموعه را در چهار دست نویس (در چهار جا) بدین شرح می‌توان ملاحظه کرد: در آغاز ذی الحججه ۶۹۹ هـ. ق (سپتامبر ۱۳۰۰ م) در ورق ۱۶۰، در اواخر ذی القعدة ۶۹۹ هجری (اگوست ۱۳۰۰ م) در ورق ۲۱۶، نیمه شوال ۶۹۹ هـ. ق (ژوئیه

- ۱۳۰۰ م). در ورق ۲۳۲، و ۲۳ ذی الحجه ۶۹۹ هـ. ق. (۱۰ سپتامبر ۱۳۰۰ م) در ورق ۴۰۱.
- مندرجات این نسخه مشتمل بر ده دیوان به شرح زیر است:
- ۱- دیوان کمال الدین اسماعیل، ورق ۱۲۲-۱ که یازده ورق از آخر آن ناقص است؛
  - ۲- دیوان عبدالواسع جبلی، ورق ۱۶۰-۱۲۳ که چهار ورق افتادگی دارد و یک ورق در آغاز آن سفید مانده است.
  - ۳- دیوان رشیدالدین وطواط، ورق ۱۶۱ تا ۲۱۶؛
  - ۴- دیوان ابوالفرج رونی، ورق ۲۳۲ تا ۲۱۷؛
  - ۵- دیوان ازرقی هروی، ورق ۲۳۳ تا ۲۴۷ (پانزده ورق و سی صفحه، صفحات چهار ستونی و هر صفحه ۶۲ بیت) که سه ورق از پایان آن ناقص است؛
  - ۶- دیوان شمس الدین طبسی از ورق ۲۴۸ تا ۲۵۷ که هشت ورق در ابتدا افتادگی دارد؛
  - ۷- دیوان نجیب جرفادقانی، ورق ۲۵۸ تا ۲۷۱ که دو ورق اول آن افتاده است؛
  - ۸- دیوان رفیع الدین لبنانی از ورق ۲۷۱ تا ۲۸۵.
  - ۹- دیوان امامی هروی، ورق ۲۸۶ تا ۳۰۵؛
  - ۱۰- دیوان انوری؛ ورق ۳۰۶ تا ۴۰۱.

شماره‌های ذکر شده در این فهرست، مربوط به اوراق اصلی مجموعه است. برگ اول با خط دیگری که متعلق به حدود ۱۰۰۰ هجری است، نونویس شده است و دو فهرست از دیوان‌های موجود در این مجموعه نشان می‌دهد که اوراق این مجموعه، دو نوع شماره داشته و دست کم در گذشته دو بار تنظیم آن تغییر کرده است. تاریخ تحریر نسخه در چهار جا ذکر شده است. در پایان **دیوان انوری** چنین می‌خوانیم:

«تمام شد دیوان امیرحکیم اوحد یمله و الدین، عماد اسلام و المسلمین، تاج الشعرا، علی بن محمد بن اسحاق... بر دست بنده ضعیف، محمد شاه بن علی بن محمود بن شاد بخت اصفهانی، ساکن محلت کران، در روز شنبه بیست و سوم ذی الحجه سنه تسع و تسعین و ستمائه».

هر یک از شش دیوان ۳، ۴، ۵، ۸، ۹ و ۱۰ با سر لوحی زینت گرفته و در چهار دیوان اولیه، اسم دیوان‌ها و در دو دیوان آخر، ترجمه فارسی بسم له، به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر، نوشته و نقاشی شده است. سرلوح‌ها به سبک مغولی است و نقوش هندی یا

گل بوته ساده دارد و دست خورده به نظر می رسد. نوشته ها با رنگ سفید شنگرف در داخل چهار گوش های رنگین و منقش نوشته شده است.

با ملاحظه تصویر صفحه اول و آخر این مجموعه، می توان با خصوصیات رسم الخط این نسخه آشنا شد ولی برای آگاهی بیشتر، چند نکته ذکر می شود: ۱- قاعده دال و ذال به رسم قدیم رعایت شده است (بوذ، داد، باذ و...)؛ ۲- یای آخر با دو نقطه، گاهی در بالای آن، مانند معنی، گیتی و گاهی در زیر، مانند عیسی، کسی نوشته شده است؛ ۳- علامتی شبیه همزه یا سرشش کوچکی برای اضافه نوشته شده، مانند جامه، دستپاء، سراجة تست؛ ۴- کاتب «کی» را «که»، «پ» را «ب»، «چ» را، «ج» و «گ» را «ک» نوشته است؛ ۵- نمونه ای از قطع و وصل کلمات، مانند: جانرا (۲۴۸)، وقت است (ایضاً) فلک است (۲۵۰)، آتش کده (۲۵۲) و .... دیده می شود؛ ۶- مد گاهی گذاشته شده و گاهی حذف شده است، مانند: آز (۲۴۸)، اسمان (۱۲۵۵)، ابگینه (۱۲۵۴)؛ ۷- «می» استمرار منفصل نوشته شده است، مانند: می کند، می کوبد، می شویم.

فهرست اشعار موجود در نسخه چستریتی (۳۹ قصیده)

- ۱- ز نور قبه زرین آینه تمثال (صفحه ۴۸ نفیسی)؛
- ۲- گویی که ماه و مشتری از جرم آسمان (ص ۶۵ ن)؛
- ۳- عروس باغ نوروزی چه کرد آن دانه گوهر (۸ ن)؛
- ۴- به فال همایون و فرخنده اختر (۱۱ ن)؛
- ۵- همایون جشن عید و ماه آذر (۱۸ ن)؛
- ۶- بار دیگر برستاک گلبن بی برگ و بار (۲۳ ن)؛
- ۷- بهار تازه ز سر تازه کرد لاله ستان (۷۰ ن)؛
- ۸- از هری گر سوی ارغان شوی ای باد شمال (۵۱ ن)؛
- ۹- مهرگان نو درآمد بس مبارک مهرگان (۷۲ ن)؛
- ۱۰- در سپهر حضرت آمد کامجوی و کامران (۷۴ ن)؛
- ۱۱- در قناعت و توفیق و دین و مذهب راست (۶ ن)؛
- ۱۲- مگر که زهره و ماه است نعت آن دلخواه (۸۴ ن)؛

- ۱۳- ز اوج دریا این ابر آسمان آهنگ (۴۶ ن) ؛
- ۱۴- به مزده خواستی آن نور چشم و راحت جان (۷۶ ن) ؛
- ۱۵- ابر سیمایی اگر سیماب ریزد بر کمر (۱۳ ن) ؛
- ۱۶- به فرخی و سعادت بخواه جام شراب (۳ ن) ؛
- ۱۷- زتاب حلقه پرتاب بر سهیل یمن (۶۰ ن) ؛
- ۱۸- عید مبارک آمد و بر بست روزه بار (۲۶ ن) ؛
- ۱۹- عید شاداب درختی است که تا سال دگر (۱۵ ن) ؛
- ۲۰- ایا در ملک زادگان فخر عالم (۵۳ ن) ؛
- ۲۱- مبارکی و سعادت نمود روی به شاه (۸۵ ن) ؛
- ۲۲- ای به زمین بر بزرگ سایه یزدان (۷۸ ن) ؛
- ۲۳- چون چتر روزه گوشه فرو زد به کوهسار (۲۷ ن) ؛
- ۲۴- چه جرم است این که هر ساعت ز موج نیلگون دریا (ص ا ن) ؛
- ۲۵- ای شکسته تیره شب بر روی روشن مشتری (۹۰ ن) ؛
- ۲۶- خوش و نکوز پی هم رسید عید و بهار (۳۰ ن) ؛
- ۲۷- به فال سعد و خجسته زمان و نیک اختر (۱۶ ن) ؛
- ۲۸- طالع پیروز بختی مایه نیک اختری (۹۲ ن) ؛
- ۲۹- بر آن صحیفه سیمین مسای مشک مقیم (۵۷ ن) ؛
- ۳۰- چو آفتاب شد از اوج خود به خانه ماه (۸۸ ن) ؛
- ۳۱- پری رخی که ز شرمش نهان شده است پری (۹۳ ن) ؛
- ۳۲- سنبل و سوسن نمود از زلف و عارض یار من (۶۴ ن) ؛
- ۳۳- چو کوس عید به درگه بکوفتند پگاه (۸۷ ن) ؛
- ۳۴- رخسار و قد و زلف و بنا گوش یار من (۶۲ ن) ؛
- ۳۵- دی درآمد ز در آن لعبت زیبا رخسار (۳۲ ن) ؛
- ۳۶- مرا در این تن و این دیده چو لاله ستان (۸۳ ن) ؛
- ۳۷- به وقت صبح یکی نامه ای نبشت بهار (۳۵ ن) ؛
- ۳۸- دوش تا روز فراخ آن صنم تنگ دهان (۶۸ ن) ؛

۳۹- ز قد و روی تویی شک صنوبر آید و ماه (۸۵ ن) .

نه بیت آخر این قصیده افتاده و پس از آن سه برگ از پایان نسخه، ناقص است و به دنبال آن برگ نهم دیوان شمس الدین (طبسی) آغاز می شود.

صفحه نخستین دیوان حکیم ازرقی هروی نسخه چستریتی مکتوب به سال ۶۹۹ هجری

مقایسه نسخه سعید نفیسی با نسخه چستریتی

با مقابله و مقایسه دیوان چاپی ازرقی هروی ، تصحیح سعید نفیسی و نسخه چستریتی موصوف ، موارد اختلاف و نیز تحریفات و تصحیفات فراوانی از دیوان این شاعر مکشوف می گردد . در اینجا فقط برای نمونه به چند مورد از این اختلافات اشاره می شود :

صفحه ۱ بیت ۸ :

هوا از چهر او گردد به سان دیده شاهین   زمین از اشک او گردد به سان سینه عنقا

در نسخه چسترییتی مصرع ثانی چنین است: « زمین از رنگ او گردد به سان سینه بیغا » . توضیح اینکه « بیغا » به معنی « طوطی » است که با مفهوم بیت سازگارتر است و در نسخه‌های جدید به صورت « عنقا » تحریف شده است .

- بیت ۲۵۰ :

خداوندا، همی خواهم که انقاس مدیحت را شود مژگان من اqlام و گردد دیدگان اختر
به جای مصرع ثانی در نسخه مذکور چنین می خوانیم: « شود مژگان من اqlام و گردد
دیدگان دفتر » و مسلماً دفتر با اqlام و انقاس (به معنی مرگب) تناسب بیشتری دارد .
گفتنی است در نسخه چاپی زنده یاد عبدالرسولی به جای « انقاس »، « ارقام » ذکر
شده است .

- بیت ۶۳۱ :

خصم چون نهراسد از تو؟ کز حریر کلک تو گرددش خرد استخوان در تن چو تخم کوکنار
در نسخه حاضر به جای واژه نامربوط « حریر »، « صریر » به معنی آواز قلم نی به هنگام
نوشتن ضبط گردیده که با مفهوم بیت سازگار است. چنین تحریفی در بیت زیر از دیوان
نیز مشهود است :

دشمنان مرده را با سهم تو لرزان شود از حریر خامه تو استخوان اندر کفن
(بیت ۱۶۴۶)

که در بیت مزبور نیز به جای « حریر »، « صریر » صحیح است .

- بیت ۸۳۶ :

ور به نقل و می و بازی دل تو میل کند می و شطرنج بدست آید و اسباب قمار
به جای مصرع اول در نسخه موصوف چنین می خوانیم: « ور به قمر و می و بازی دل
تو میل کند » و « قمر » به معنی « قمار کردن » با مفهوم بیت سازگارتر است. گفتنی است
در دیوان ازرقی چاپ عبدالرسولی، بیت مزبور بدین صورت محرف گردیده است :

ور به شطرنج و به نردان دل تو میل کند نرد و شطرنج به دست آید و اسباب قمار
- بیت ۱۲۸۷ :

به فر دولت شاه از برای خدمت من قلاده برنهد از ماه نوافلک به غزال
مصرع دوم به همین صورت مبهم در متن دیوان چاپی نفیسی ثبت گردیده است اما در
نسخه مورد بحث به جای واژه بی ارتباط « غزال »، « قذال » به معنی « پس سر » ضبط

گردیده و بدین صورت مفهوم بیت واضح است. گفتنی است در نسخه خطی عبدالرسولی نیز « قذال » ضبط گردیده است .

- بیت ۱۴۴۸ :

چنان شوی که کس از دوستانت نستاند   اگر به مزد دهی بوسه زان دهان چو سیم
به جای « سیم » در مصرع دوم ، در نسخه نگارنده « میم » ضبط شده که صحیح
هم ، چنین است . در بیت قبل می خوانیم :
بسی نماند که بیرون کنند ز سوسن سر   بنفشه طبری زیر آن دو زلف چو جیم

- بیت ۱۶۵۷ :

جاودان خرم به شادی باش و جاویدان بین   دوستان را در نعیم و دشمنان را در محن
به جای واژه « محن » در نسخه مذکور ، « شجن » به معنی غم و اندوه به کار رفته و این
ضبط اصح است چرا که نسخه های متقدم نیز این ضبط را تأیید می کنند و در چند بیت قبل
نیز قافیۀ « محن » به کار رفته است. گفتنی است که در متن دیوان عبدالرسولی به جای این
دو ، « حزن » ثبت شده است .

بیت ۱۶۸۹ :

نامدار است چو در بزم بخواهد ساغر   بی محاباست چو در رزم بیوشد خفتان
مطابق نسخ موجود به جای « نامدار است » در نیم مصرع اول ، « با مداراست » صحیح
است . گفتنی است در متن دیوان ازرقی تصحیح عبدالرسولی هم به اشتباه
« نامدار است » ثبت گردیده است .

- ابیات ۲۱۸۳ و ۲۱۸۴ :

مخالف تو تو را با خود ار قیاس کند   که سرخ و زرد شود رنگ و روی او گه گاه
مگر سحاب ز جود تو جفت تشویر است   به کف نیارد برهان بر این قیاس تباه
در نسخه تازه یافته چستریتی و دیگر نسخ موجود (از جمله نسخه خطی عبدالرسولی)
، مصراع های ثانی در ابیات اول و دوم ، جا به جا و بدین صورت ضبط گردیده که صحیح
نیز چنین است :

مخالف تو تو را با خود ار قیاس کند   به کف نیارد برهان بر این قیاس تباه
مگر سحاب ز جود تو جفت تشویر است   که سرخ و زرد شود رنگ و روی او گه گاه

- بیت ۲۳۱۳:

اندر این میدان فخر اکنون به تو مر بنده راست گو در این میدان فخر آری ار تواند عنصری
به جای مصرع مغلوط اول در نسخه حاضر و نیز اکثر نسخه‌های خطی (و نسخه چاپی
عبدالرسولی) چنین می خوانیم: « اندر این میدان فخر اکنون سبق مر بنده راست » و « سبق »
به معنی « پیشی گرفتن » با مفهوم بیت سازگار است .

- بیت ۱۲۴۶:

ستاره در روش چرخ چون کند خردش زمین به تارک ماهی فرو برد اشغال
بیت مزبور نیز به همین صورت مغلوط و مبهم، در متن دیوان چاپی نفیسی ضبط
گردیده است. در نسخه کنونی، بیت مزبور پس از بیتی است که در وصف اسب ممدوح
است و صحیح چنین است:

چو گرم گردد از آشوب حمله مرکب تو به جای خوی ز مسامش برون جهد پر و بال
دل ستاره کند خون بر آسمان به خروش زمین به تارک ماهی فرو برد به نعال

نتیجه

بنابر آنچه گذشت، می توان چنین نتیجه گرفت که:

- ۱- دیوان ازرقی هروی، چاپ سعید نفیسی که بر اساس چند نسخه خطی متأخر تصحیح گردیده، نمی تواند متنی مستند و علمی باشد.
- ۲- نسخه چاپی دیوان ازرقی به جمع، تصحیح، تحشیه و خط علی عبدالرسولی، با وجود آنکه مصحح ارجمند کوشش زیادی در کتابت آن کرده، از آنجا که هیچ اشاره‌ای به نسخه یا نسخ در دسترس نکرده، متنی غیر علمی و غیر تحقیقی از دیوان این شاعر است.
- ۳- نفیس ترین و معتبرترین نسخه خطی دیوان ازرقی، نسخه چستریبیتی دوبلین، مکتوب به سال ۶۹۹ هجری است که در معرفی نسخ خطی دیوان این شاعر در فهرست نسخ خطی منزوی (ذیل دیوان ازرقی) ذکر نگردیده است.
- ۴- از آنجا که در نسخه مذکور، سه برگ از آخر دیوان ازرقی و هشت برگ آغاز دیوان شمس الدین طبسی حذف گردیده، باعث خلط و به هم آمیختگی دو دیوان با یکدیگر شده و این امر باعث گردیده است تا مجتبی

مینوی ، این شاعر را با لقب شمس الدین ازرقی بنامد و همین لقب در فهرست نسخه‌های خطی در معرفی شاعری به نام شمس الدین ازرقی ذکر شود .

۵- تصحیح دیوان ازرقی بر اساس نسخه مذکور و با مقابله و مقایسه با نسخه‌های متقدم و ذکر حواشی و نسخه بدل ها ، ضروری به نظر می رسد .

پی نوشت ها

- ۱- عکسی از این نسخه در اختیار نگارنده این سطور است .
- ۲- از دو نسخه اخیر نیز عکسی در اختیار نگارنده است .
- ۳- شایان ذکر است که در فهرستواره نسخ خطی کتابخانه مینوی ، مجموعه‌ای از دواوین پنج شاعر به قلم این کاتب، مکتوب به سال ۶۹۲ ذکر گردیده که اصل آن نسخه متعلق به موزه بریتانیا است و صفحات ۳۵- ۱۸ این مجموعه در برگیرنده اشعار ازرقی هروی است .
- ۴- گفتنی است در دیوان چاپی رشید وطواط ، تصحیح سعید نفیسی، از این نسخه استفاده نشده و تصحیحی از دیوان این شاعر براساس این نسخه ، توسط نگارنده این سطور آماده چاپ است .

فهرست منابع

- ۱- ازرقی هروی ، ابوبکر زین الدین . (۱۳۳۶) . **دیوان** . با تصحیح و مقابله و مقدمه سعید نفیسی . تهران : زوآر .
- ۲- ----- (۱۳۳۶) . **دیوان** . به تصحیح و خط علی عبدالرسولی . تهران : چاپخانه دانشگاه .
- ۳- ----- . **دیوان** . (۶۹۹) . نسخه خطی . کتابخانه چستریتی دوبلین (ایرلند) .
- ۴- پادشاه ، محمد . (۱۳۶۴) . **فرهنگ آندراج** . به کوشش محمد دبیرسیاقی . تهران : خیام .
- ۵- رشیدی تبریزی ، یار احمد بن حسین . (۱۳۷۲) . **رباعیات خیام** (طریخانه) . به تصحیح و مقدمه جلال الدین همایی . تهران : نشر هما .
- ۶- دولتشاه سمرقندی ، دولتشاه بن بختیشاه . (۱۳۶۶) . **تذکر الشعرا** . تصحیح محمد رمضان . تهران : کلاله خاور .
- ۷- شفیعی کدکنی ، محمدرضا . (۱۳۷۲) . **صور خیال در شعر فارسی** . تهران : آگاه .
- ۸- صفا ، ذبیح الله . (۱۳۷۳) . **تاریخ ادبیات ایران** . تهران : انتشارات فردوس .
- فروزانفر ، بدیع الزمان . (۱۳۵۰) . **سخن و سخنوران** . تهران : خوارزمی .
- ۹- مایل هروی ، نجیب . (۱۳۶۹) . **نقد و تصحیح متون** . مشهد : آستان قدس رضوی .
- ۱۰- معین ، محمد ، (۱۳۸۲) . **شرح لغات چهار مقاله** . تصحیح محمد قزوینی . تهران : جامی .
- ۱۱- نفیسی ، سعید . (۱۳۴۴) . **تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی** . تهران : کتابفروشی فروغی .
- ۱۲- هدایت ، رضاقلی خان . (۱۳۳۹) . **مجمع الفصحا** . به کوشش مظاهر مصفا . تهران : امیرکبیر .